
Reacties op Dijkhoff

Wederkerigheid

door Niek Kok en Reinout Woittiez

In zijn recente discussiestuk *Liberalisme dat werkt voor mensen* heeft Klaas Dijkhoff het begrip *wederkerigheid* geïntroduceerd in het waardenvocabulaire van de VVD. Dijkhoff ruilt daarmee de traditionele waarde sociale rechtvaardigheid in voor wederkerigheid als partijbeginsel. In wat volgt doen we eerst een poging om wederkerigheid van *sociale rechtvaardigheid* te onderscheiden en geven we weer hoe beide begrippen worden gehanteerd: wederkerigheid door Dijkhoff en sociale rechtvaardigheid in eerdere VVD-beginselverklaringen. Vervolgens zullen we onderdelen van het begrip wederkerigheid onder de loep nemen.

Introductie

Wederkerigheid speelt een rol in het samenleven van mensen en speelt dus zowel in het publieke domein als in het private domein. De politiek gaat over de inrichting van het publieke domein en laat het private domein – wat liberalen betreft – zoveel mogelijk ongemoeid (thuis mag je een *niqab* dragen als je dat graag wilt). Wederkerigheid in het publieke domein raakt in de kern de relatie tussen overheid en burgers en kent altijd een mate van verticaliteit. Wederkerigheid in het private domein raakt de wijze waarop leden van samenlevingsverbanden (gezin, vereniging, dorpsgemeenschap, etc.) onderling zich tot elkaar verhouden en samenleven, en kent een hogere mate van horizon-

taliteit. Het zou welkom zijn als Dijkhoff in zijn notitie onderstreept dat hij inzoomt op de betekenis van wederkerigheid in het publieke domein en daarmee in de meer verticale relatie tussen overheid en burgers, en dat hij wegblijft van het private domein, zonder het belang van wederkerigheid in het private domein tekort te doen. Het is overigens aannemelijk dat wederkerigheidsopvattingen van burgers over hun relatie tot hun overheid en hun maatschappij in het verlengde zullen liggen van hun opvattingen over hun onderlinge wederkerigheid.

De Van Dale uit 1999 definieert wederkerig als “heen en weer gaand tussen twee personen, van weerskanten uitgaand” en een wederkerige overeenkomst als een “tweezijdige overeenkomst, welke voor beide partijen verbintenissen scheidt” (Den Boon en Geerts 1999). Voor zover samenleven ook betekent dat je met elkaar samenlevingsafspraken overeenkomt scheidt dat onderlinge verbintenissen, zo valt af te leiden uit deze definitie. Wederkerigheid is een *modus operandi* in het samenleven van mensen en regelt de wijze waarop mensen met elkaar interacteren: deze interactie heeft voor beide partijen consequenties.

In de VVD-beginselverklaringen van zowel 1980 als die van 2008 wordt sociale rechtvaardigheid genoemd, waar Dijkhoff inmiddels wederkerigheid gebruikt. In de verklaring van 1980 staat: “Voor verwezenlijking van de vrijheid in materieel opzicht is een maatschappij vereist waarin een ieder uit overwegingen van sociale rechtvaardigheid bereid

is offers te brengen ten behoeve van hen die deze vrijheid nog niet deelachtig zijn... Uit een oogpunt van sociale rechtvaardigheid behoort te worden bevorderd dat eenieder die kan werken, de gelegenheid krijgt menswaardige en zinvolle arbeid te verrichten, die zo dicht mogelijk aansluit bij zijn wensen alsmede zijn verworven kennis en vaardigheden” (VVD Beginselverklaring 1980, Artikel 5 en 8). De verklaring van 2008 voegt hier aan toe: “Belangrijk lijkt hier de focus op het brengen van offers voor wie niet mee kan komen” (VVD Beginselverklaring 2008).

Dijkhoff legt iets andere accenten in zijn discussiestuk dan die in de voornoemde beginselverklaringen. Zo schrijft Dijkhoff onder meer dat wederkerigheid geen transactioneel principe is waaruit voortvloeit dat je altijd direct iets moet doen, om iets te krijgen. Het is juist een sterk relationeel principe waarin het ongeschreven sociaal contract, de voorwaarden van lidmaatschap van onze samenleving, vorm krijgt. Het is de notie te beseffen dat niets zomaar vanzelf gaat. Dijkhoff slaat hier de spijker op zijn kop. Wederkerigheid ligt als het ware aan de basis van iedere vorm van duurzame samenleving. Dat geldt overigens zowel voor de relationele component als voor de (in de tijd gezette) transactionele component van wederkerigheid (zoals het op termijn terugbetalen van de studiebeurs aan de overheid). Wederkerigheid is zo bezien een moreel principe dat zeker door de tijd een bezien ook een transactionele materialisatie kent. Dijkhoff geeft ook voorbeelden hoe wederkerigheid wat hem betreft dan haar uit-

werking heeft: “Wie wel kan werken, maar door tegenslag of eigen toedoen afhankelijk is van de betaling van het levensonderhoud door anderen kan dit niet alleen zien als een recht te doen gelden op de overheid. Dat recht bestaat bij de bereidheid van anderen om een deel van hun tijd te werken voor de bekostiging van een dergelijk arrangement. Het is dan ook gepast dat, naast het ontvangen van hulp en bijstand, men zich inspant deze periode zo kort mogelijk te laten duren en ondertussen energie steekt in scholing en maatschappelijk nuttige activiteiten. Naarmate iemands inspanningen naar vermogen hiertoe groter zijn, kan de hulp en bijstand ook groter zijn, op grond van het principe van wederkerigheid”. Ronald Reagan schijnt ooit de uitspraak gedaan te hebben: “Een overheid die iedereen alles geeft wat ze willen hebben, is een overheid die eerst iedereen alles afneemt wat ze hadden”. Om rechten (voor zichzelf en voor anderen) te doen materialiseren via de overheid rust de plicht op burgers om veel af te staan aan de overheid. Robert Nozick, een anarcho-liberaal, beschrijft deze op democratische wijze bindend opgelegde plicht om medeburgers te ondersteunen als een nieuwe vorm van slavernij (Nozick 1974, 290), en geeft daarmee kleur aan het gegeven dat het allerminst vanzelfsprekend is dat medeburgers steeds maar weer andere burgers willen ondersteunen, en dat nogal eens voelen als inperking van hun eigen (economische) vrijheid. Met andere woorden, in afwezigheid van voldoende wederkeer kent de offerbereidheid, waarop in de Beginselverklaring van 2008 wordt bedoeld, grenzen.

Wederkerigheid telt ook op immaterieel vlak zwaar, aldus Dijkhoff. Hij schrijft: “Iemand die onze gekoesterde vrijheden zelf benut, maar deze anderen niet gunt of diezelfde vrijheden zelfs ondermijnt, kan niet meer ten volle een beroep doen op die vrijheden”. Hiermee stelt Dijkhoff min of meer dat wederkerigheid een oplossing biedt in de ‘tolerantieparadox’: wie niet op zijn beurt tolerant kan zijn, hoeft vanuit wederkerigheid niet getolereerd te worden. Dijkhoff staat met deze uitspraak op de schouders van John Rawls die expliciet beschrijft dat vrijheid van intolerante sectes ingeperkt moet worden wanneer het tolerante deel van de samenleving overtuigende redenen heeft om aan te nemen dat de veiligheid van de maatschappij en haar democratische instituties in het geding zijn (Rawls 1971, 220).

Dijkhoff gaat ook in op *multinational corporations* (MNCs). Hij stelt heel helder aan de kaak dat MNCs hun *fair share* aan belastingen moeten betalen. Er is in principe niets kwalijks aan het behalen van grote winsten door MNCs zoals Starbucks of Microsoft. Die winsten worden echter wel gemaakt met gebruikmaking van de door ons allen met belastingcenten bekostigde en onderhouden Nederlandse infrastructuur. Als MNCs wel de lusten van de Nederlandse infrastructuur genieten, laat ze dan ook bijdragen aan de lasten van die infrastructuur, dus hun *fair share* betalen. Bij wederkerigheid past net zo min oneigenlijk gebruik van belastingwetgeving als van sociale wetgeving.

Wederkerigheid treft als liberale waarde

meer doel dan de voorheen gebezigde waarde sociale rechtvaardigheid, om twee redenen: i) Wederkerigheid volgt als waarde uit de liberale kernwaarde gelijkwaardigheid van ieder individu en ziet vandaaruit op gelijkwaardige behandeling over en weer als voorwaarde om samen te leven . ii) Wederkerigheid doet een sterker beroep op ieders actieve inzet: maatschappij en overheid (alle andere burgers) vangen jou op wanneer dat nodig is, maar draag dan ook van jouw kant actief jouw steentje bij aan jouw maatschappij en overheid. En die actieve inzet van ieder individu raakt de kern van het liberalisme.

De Gulden Regel

De Van Dale wijdt nog verder uit over wederkerigheid als “het behandelen van een ander op dezelfde voet als men door hem behandeld wordt” (Den Boon en Geerts 1999).

Daarmee lijkt wederkerigheid de grondslag te vormen voor wat de Gulden Regel is genoemd: een oude en wijdverbreide ethische stelregel die negatief verwoord luidt: ‘Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook de ander niet’, of in positieve zin uitgedrukt: ‘Behandel anderen zoals je door hen behandeld wilt worden’. De kracht van die Gulden Regel zit hem erin dat deze regel verwachtingen scheidt tussen morele actoren, namelijk dat zij elkaars handelingen zullen echoën, er ontstaat een zich repeterende vorm van samenleven tussen de actoren. Een kritische noot past hierbij: wederkerigheid tussen de actoren kan ook verkeren in elkaar opvolgende negatieve bejegeningen (eerwraak; genoegdoening en straf in het strafrecht).

De Gulden Regel beheerst de structuur van allerlei denksystemen. Hammurabi’s regel

“oog om oog, tand om tand” is een eerste vastlegging ervan. Ook het Oude Testament incorporeert de Gulden Regel. “Heb je naaste lief als jezelf,” zo staat in Leviticus 19:18. In het Nieuwe Testament vinden we de Gulden Regel onder andere terug in Mattheus 7:12; “Alle [dingen] dan, die gij wilt, dat u de mensen zouden doen, doet gij hun ook also” en in Lukas 6:31; “En gelijk gij wilt, dat u de mensen doen zullen, doet gij hun ook desgelijks.”

Het is geen toeval dat we de Gulden Regel en de wederkerigheidsgedachte al in zulke oude geschriften aantreffen. Sociologen als Talcott Parsons (Parsons 1991, 179) en Alvin Gouldner (Gouldner 1960, 167-168) zien wederkerigheid als een welhaast noodzakelijke procesvoorwaarde voor samenlevingen als stabiele sociale systemen, waarbinnen een verscheidenheid aan mensen kan samenleven. Vanuit de politicologie en de speltheorie toonde Robert Axelrod aan dat wederkerigheid interacties tussen actoren als van nature vormgeeft. Hij noemde dit het ‘echo-principe’, want volgens hem is het veroorzaken van ongemak bij een ander slechts een omweg naar het veroorzaken van ongemak bij jezelf (Axelrod 1984, p 84). Axelrod verbindt hier de inhoud van het oeroude ‘geen schade beginsel’, in liberale context vooral naar voren gebracht via John Stuart Mill (Mill 1998, 14), aan het procesverloop volgens het wederkerigheidsbeginsel. In een samenleving die stoelt op wederkerigheid ligt al met al de potentie voor vrijwillige en constructieve samenwerking tussen burgers, of in meer liberale termen uitgedrukt, ligt in een dergelijke samenleving ‘de potentie voor

het vrije spel der maatschappelijke krachten.

Wederkerigheid in tijden van het ontstaan van hedendaagse democratieën

”We whose names are underwritten ...do enact, constitute and frame such just and equal laws ... as shall be thought most meet and convenient for the general good of the colony” zegt de *Nathaniel Morton Act* uit 1620, als eerste daad van zelforganisatie van de net gelande immigranten in New England (Tocqueville 1969, 38-39). Alexis de Tocqueville beschrijft niet alleen het maatschappelijk en politiek functioneren in het Amerika van de eerste decennia van de 19e eeuw, hij geeft uiterst heldere verklaringen voor hoe hij ziet dat het functioneert. Kort en bondig beschrijft hij al in het begin van zijn boek “Vanuit welbegrepen eigen belang hechten burgers aan volle ondersteuning van de maatschappij omdat dat hen voordelen biedt” (Tocqueville 1969, 14). De immigranten zijn in de eerste decennia van de 19e eeuw nog volop bezig Amerika op te bouwen en een land opbouwen doe je samen. Wederkerigheid is dan kennelijk vanzelfsprekend, dat kennen we ook wel van Nederland in de wederopbouwtijd na de Tweede Wereldoorlog. De Amerikanen kenden volgens Tocqueville de betekenis en gevaren van wetteloosheid en gebrek aan autoriteit en nemen daarom voluit deel aan hun maatschappij en de daaraan ontleende overheid omdat “een set afspraken met zijn medeburgers hem gewoonweg ten goede komt en alleen een overheid kan een dergelijke set afspraken duurzaam borgen” (Tocqueville 1969, 66). Bovendien kenden

de immigranten, aldus Tocqueville, in hun barre voorgeschiedenis hun kwetsbaarheid en vatbaarheid voor gevaren die altijd om de hoek lagen en dat nodigde niet alleen uit tot wederzijdse sympathie, steun en verbinding maar ook tot codes van onderlinge hulpvaardigheid wanneer daar noodzaak toe was (Tocqueville 1969, 572). De wederkerigheid tussen de Amerikanen onderling en tussen de Amerikanen en hun overheid valt Tocqueville in positieve zin op, de Amerikanen zijn zich – in Tocqueville’s tijd – zeer bewust van de noodzaak de schouders onder hun overheid te zetten, zodat diezelfde overheid hun vrijheid en veiligheid kan waarborgen. Misschien speelt ook wel mee dat in de USA toen en nu nog de stapeling van collectieve lasten aanzienlijk lager ligt dan in Nederland. *Tax Freedom Day* (de dag in het jaar waarop je alle collectieve lasten afgedragen hebt en voor jezelf gaat verdienen) ligt voor te veel Nederlanders te ver in de tweede helft van het jaar, terwijl deze dag voor Amerikanen ook nu nog voor de zomer ligt. Toen al, in 1835, merkte Tocqueville op dat de grootindustrielen “veel meer bezig zijn met de vraag hoe ze de beroepsbevolking kunnen gebruiken dan met hun wel en wee” (Tocqueville 1969, 557). Het is dit gevoel van misbruik en afwezigheid van iedere wederkerigheid die ook anno 2019 grote weerstand oproept tegen het belastingontwijkend gedrag van MNCs.

Wederkerigheid in de ogen van moderne denkers

Het principe van wederkerigheid komt uitvoerig terug in Rawls’ *A Theory of Justice*. Rawls stelt expliciet dat zijn rechtvaardig-

heidstheorie is gebaseerd op het wederkerigheidsprincipe, een principe dat uitgaat van de morele gelijkwaardigheid van de personen op wie het principe van toepassing is: “...het inzicht dat wederkerigheid de gezichtspunten van jezelf en van de ander verbindt en verzoent want je erkent elkaar als moreel gelijkwaardige individuen. En met die erkenning krijgen beider perspectieven, morele opvattingen en gedachten ruwweg een gelijk gewicht” (Rawls 1999, 424). Rawls benadrukt dus – net als de Van Dale in zijn definitie - dat het gevolg van wederkerigheid is dat personen in de wederkerigheidsrelatie elkaar ruwweg een gelijkwaardig belang (*roughly even measure*) toedichten, wat ertoe leidt dat men elkaar op dezelfde voet behandelt. Het liberale beginsel gelijkwaardigheid vormt daarmee de basis voor wederkerigheid.

Rawls beschrijft in *A Theory of Justice* dat wederkerigheid en gelijkwaardigheid de basis vormen voor een duurzaam samenlevingsarrangement en hij koppelt daaraan ook het begrip *fairness*. Wederkerigheid definieert hij in de kern als “billijke wederdienst (*fair return to the other*)” (Rawls 1999, 290). En meer sociologisch kleurt hij wederkerigheid als volgt in: “actieve gevoelens van liefde, vriendschap en rechtvaardigheid ... We herkennen dat mensen om ons heen zich om ons bekommeren en dat maakt dat wij ons ook om hun belang gaan bekommeren. We hebben de neiging op gelijke wijze te antwoorden, er is in de kern altijd het idee van wederkerigheid (*to answer in kind*)” (Rawls 1999, 494). Rawls meent dat het wederkerigheidsprincipe een diep in mensen geworteld, psycho-

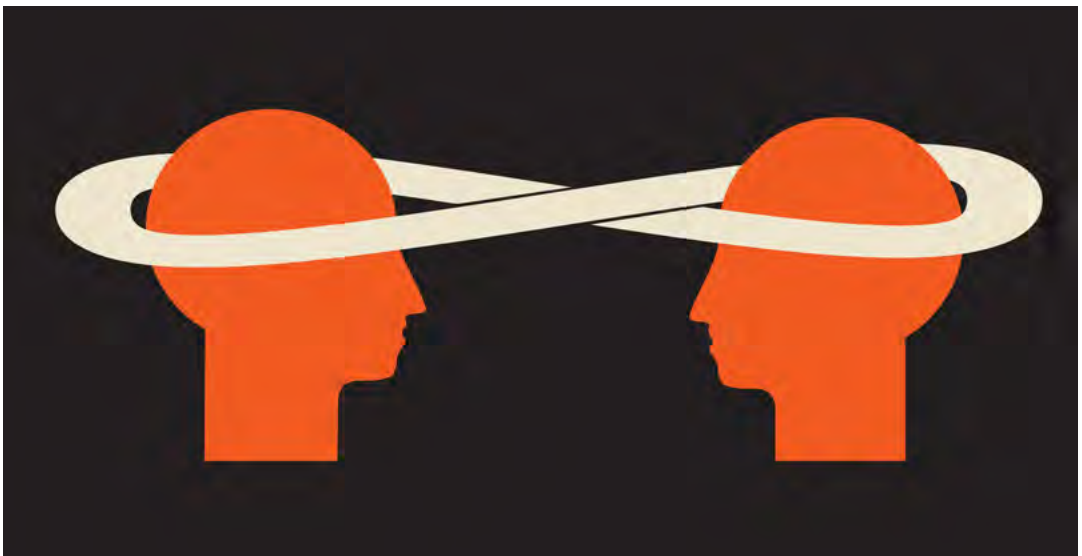

logisch imperatief is. Hij fundeert zijn theorie van rechtvaardigheid op het idee dat uit dankbaarheid een plicht tot wederkeer vloeit. De socioloog Gouldner steunt Rawls in de benadering dat dankbaarheid en rechtvaardigheid via wederkerigheid aan elkaar gekoppeld zijn: “Als anderen hun plichten naar jou vervuld hebben voel jij de – tweede orde – verplichting om jouw plichten naar de ander te vervullen. Gevoelens van dankbaarheid en rechtschapenheid vormen hier samen in de kern het stevige cement van maatschappelijke conformiteit” (Gouldner 1960, 161-178).

De hedendaagse liberale filosoof Richard Dagger benadrukt het belang van wederkerigheid voor het goed functioneren van een maatschappij en kwalificeert daarom in zijn gelijknamige boek *wederkerigheid als een publieke deugd (civic virtue)* (Dagger 1997). Richard Dagger geeft bovendien aan dat een overmaat aan specifieke rechten afbreuk doet aan wederkerigheid en samenlevings-

zin en daarmee het goed functioneren van een maatschappij in de weg staat en hij pleit daarom sterk voor het gebruik van generieke rechten. Immers, generieke rechten gelden voor alle burgers in gelijke mate en van daaruit versterken dergelijke generieke rechten de burgerlijke en politieke verbanden. Vertaald naar vandaag de dag is het duidelijk dat er minder ruimte voor algemeen belang overblijft naar mate dat meer specifieke rechten de opdeling van de maatschappij in allerlei groeps- en deelbelangen en bubbels verder versterkt. De VVD is mede om die reden ook een voorstander van generieke wetgeving, wij zien meer in individuen en hun vrijheden dan in groeps- en deelbelangen.

Volgens Dagger maken schaalgrootte, technologie en complexiteit van de moderne staat het voor de burger moeilijk om de verplichtingen voor elkaar nog doorleefd waar te nemen (een en ander is anoniem weg geïnstitutionaliseerd) en daarmee staan deze

ontwikkelingen wederkerigheid en samenlevingszin in de weg (Dagger 1997, 5-6). We zeggen als liberalen om die reden dat de overheid maar het best zo dicht mogelijk bij de burger georganiseerd kan worden. Tenslotte maakt Dagger duidelijk dat samenleven in een staat ook politieke deelname vereist, om met elkaar de rechten en de plichten af te spreken, zodat binnen dat arrangement ieder zijn persoonlijke vrijheid kan genieten. Dagger heeft dat ‘Republikeins Liberalisme’ genoemd, wellicht dat in Nederland de vertaling in de richting gaat van ‘Statelijk Liberalisme’: “Statelijk Liberalisme bindt individuele rechten aan burgerplichten door middel van wederkerigheid en *fair play*. Degenen voor wie de staat ... voordelen biedt zoals rechten waarop gerekend kan worden moeten ook hun aandeel in de lasten van de staat dragen” (Dagger 1997, 98). Dagger komt op voor een sterke en een sterk gedragen staat. Eerder pleitte een van ons in *Liberaal Reveil* al voor een sterkere staat (Woittiez 2008, 128–131). Waar Dagger en Rawls dergelijke wederkerigheid verbinden aan sociale rechtvaardigheid spreekt Friedrich Hayek aan de andere kant van het spectrum erover dat de oproep tot sociale rechtvaardigheid een vernietigend effect heeft op ons moreel kompas want wederkerigheid zet volgens Hayek de deur wagenwijd open naar socialisme en vergaande herverdeling van inkomen (Hayek 1976, 97-98). Kim Putters roept in zijn ‘Dreeslezing’ als directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau juist heel expliciet op tot sociale herijking en het beter delen van de welvaart. Onze samenleving heeft volgens hem een vernieuwd sociaal contract nodig, als over-

eengekomen manier van samenleven tussen rijk en arm, jong en oud, sterk en kwetsbaar (Putters 2016). Putters snijdt in dat verband het punt aan dat vooral de werkende en betalende middengroepen (een term die wij prefereren boven Dijkhoffs middenklasse) ieder gevoel van wederkerigheid bij de collectieve voorzieningen kwijtraakt. Zij betalen er ruim voor en profiteren er nauwelijks van, zo stelt Putters, en zonder die wederkerigheid in collectieve arrangementen vervalt op den duur het draagvlak voor een verzorgingsstaat of participatiesamenleving. Dit punt is door Dijkhoff goed geadresseerd in zijn notitie, hij spreekt expliciet over de noodzaak om meer aandacht aan de middengroepen te geven!

Maar Putters noemt in zijn Dreeslezing expliciet een tweede punt dat onlosmakelijk bij wederkerigheid hoort en onlangs ook door Herman Tjeenk Willink in zijn boek benoemd is (Tjeenk Willink 2019). “De privatisering van publieke diensten heeft van burgers klanten gemaakt, die hun individuele rechten opeisen... Weinig mensen voelen daartegenover nog een plicht naar de gemeenschap. ... De beleidstheorie was gericht op het runnen van de BV-Nederland. Daarmee houd je de samenleving niet bij elkaar, het heeft de wederkerigheid tussen burgers ontmanteld” (Putters 2016). *Public-value* hoogleraar Mark Moore van Harvard zegt het nog wat stelliger: “Het gaat er niet om dat burgers blij zijn met wat de overheid hen als individu biedt, maar dat ze eerlijk en billijk behandeld worden en dat ze krijgen wat rechtmatig is. Het doel van de overheid is niet om een individu blij te maken maar om

via een democratisch proces toegevoegde waarde voor de maatschappij te creëren: aan welke sociaal gewenste uitkomsten hebben we allemaal wat?” (Moore 2019, 8-9). Liberalen mogen in het verlengde van het opvoeren van het begrip wederkerigheid weer explicie-ter de positie gaan innemen dat de staat er niet is om het je naar de zin te maken, dat de burger geen klant is, dat Nederland geen bedrijf is en dat de staat er wel is voor strik-te maatschappelijke spelregels, waarbinnen jou vrijheid gegeven wordt en je zelf invul-ling kunt geven aan je leven op de wijze die je blij maakt. Putters, Moore, Tjeenk Willink en vele anderen geven aan dat in het verleng-de van wederkerigheid tussen burger (die geen klant is) en overheid eigenlijk het punt van goed burgerschap aan de orde komt.

Wederkerigheid, de slotsom

Er is in de media en politiek volop aan-dacht voor *fair share* en wederkerigheid. Marieke Stellinga merkt op 5 juli in de *NRC* op: “Kamerleden van links tot rechts waren verontwaardigd dat Shell en Philips in Ne-derland geen winstbelasting betalen vanwege aftrekposten”. En ook op het vlak van privacy merkt Stellinga op dat we als overheid grote bedrijven tot de orde moeten roepen, waarbij ze Dijkhoff aanhaalt: “Vroeger had je als li-beraal vooral de overheid koest te houden als het ging om vrijheid van het individu, om de privacy. Nu moet je de techbedrijven bij de les houden” (Stellinga 2019). En als de MNC’s niet eigener beweging hun *fair share* afdragen, dan zijn er al Europese landen zoals Frankrijk die op zoek gaan naar mogelijkheden om dat af te dwingen (Beunderman en Kalse 2019).

Opvallend in dat licht is het initiatief van de Amerikaanse superrijken, die meer be-lasting willen betalen en hun *fair share* aldus willen bijdragen, in lijn met de ‘va-derlandsliefde’ die Tocqueville 200 jaar eer-der al zag in de USA. De superrijken zelf zeggen erover: “We’ll be fine - taking on this tax is the least we can do to strengthen the country we love” (Wouda 2019).

En het idee van de passende tegenprestatie als kern van wederkerigheid is door de VVD in de gemeente Utrechtse Heuvelrug in een motie geïntroduceerd als vast onderdeel voor een ieder die een beroep doet op de participa-tiewet. VVD-raadslid Tim Rooijackers ver-woordde het aldus: “Bovendien vinden we het eerlijk dat als mensen een beroep doen op de samenleving, de samenleving ook een be-roep mag doen op hen” (Rooijackers 2019).

In het geschrift *Bezielend verband* van de TeldersStichting wordt wederkerigheid tus-sen burger en overheid als basis beschreven voor goed burgerschap voor alle Nederlan-ders, ongeacht hun afkomst. De Nederlan-der kiest er dagelijks actief (en min of meer bewust) voor om gebruik te maken van zijn Nederlands burgerschap, en diezelfde Ne-derland zal er zich dus ook voor moeten inzetten om die rechten te doen verwezenlij-ken en mede te dragen. In *Bezielend verband* wordt dat als volgt verwoord, met referte aan wat genoemd wordt het ‘Dagelijks Ple-bisciet van Renan’: “Elke dag opnieuw ver-richt iedere burger bewust of onbewust een handeling waaruit blijkt dat hij die dag weer deel uit wil blijven maken van zijn samen-

levingsverband.... Elke dag maakt iedere burger immers wel gebruik van een recht of veronderstelt hij een recht: het recht om een mening te uiten, het recht om eigendom te bezitten ... ” (Ellian e.a. 2018, 54-55). In het begin van het geschrift wordt het begrip burgerschap verder uitgewerkt met duidelijke referentie aan het evenwicht rechten-plichten: “Burgerschap-als-rechten impliceert bovendien ook dat burgers plichten hebben ten opzichte van elkaar – namelijk de plicht om andere burgers in hun rechten te erkennen. Burgerschap-als-rechten impliceert dus tegelijkertijd burgerschap-als-plichten” (Ellian e.a. 2018, 10-11). Het moge duidelijk zijn dat het zaak is nieuwe Nederlanders goed mee te nemen in de betekenis van het aangaan van het samenlevingscontract met de Nederlandse maatschappij. Als zij wensen te immigreren en JA zeggen tegen het Nederlanderschap, dan zeggen ze JA tegen de rechten en vrijheden (ook voor andere Nederlanders) en JA tegen de plichten en verantwoordelijkheden die hier gelden. Misschien is het voor een deel van de reeds ingezetenen Nederlanders ook wel een goed idee om nogmaals hun burgerschap bewust te laten bevestigen, zoals ook de herbevestiging van de huwelijksbelofte inmiddels opgang maakt.

De introductie van het begrip wederkerigheid als vervanging van het begrip sociale rechtvaardigheid is liberaal betekenisvol en verdedigbaar. Wederkerigheid gaat uit van de gelijkwaardigheid van individuen. Wederkerigheid onderstreept dat onze keuze als burger (en bedrijf) voor het Nederlandse samenlevingsverband geen vrijblijvende

keuze is: aan de rechten zitten voor iedereen plichten vast, de vele vrijheden brengen evenzoveel verantwoordelijkheden met zich mee, ieder heeft zijn *fair share* aan het overeind houden van de samenleving bij te dragen. Immers, samenleven is een werkwoord dus daar moet je wel wat voor doen.

Met de introductie van het begrip wederkerigheid schuift de VVD naar ‘Staatelijk Liberalisme, waarbij de burger niet langer klant is maar aangesproken wordt op zijn burgerschap en waarbij de staat niet langer een onderneming is, maar aangesproken wordt op zijn betekenisgeving voor het algemeen belang. De burger, de overheid en de politiek worden een beetje opnieuw uitgevonden met de eigen actieve publieke rol die ze nu eenmaal ook te spelen hebben naast hun rol als klant, onderneming en markt. Het strekt Dijkhoff en de zijnen tot lof dat ze de tekenen des tijds aangevoeld hebben en met deze nuancerings in het klant-, onderneming-, en marktdenken teruggaan naar de basis waarvoor het liberalisme bedoeld was: zoveel mogelijk vrijheid voor de individuele mens.

H.N. Kok MSc is promovendus medische ethiek bij het Radboudumc in Nijmegen.

dr. ir. Reinout D. Woittiez is Senior Adviseur en Procesbegeleider voor overheden.

Literatuurlijst

- Axelrod, R., *The Evolution of Cooperation*, New York, 1984.
- Beunderman, N., Kalse, E., ‘Franse techtaks

zet debat over bedrijfsbelasting op scherp', *NRC Handelsblad*, 16 juli 2019.

- Den Boon, C.A., Geerts, G., *Grote Van Dale*, Utrecht, 1999.
- Dagger, R., *Civic Virtues*, Oxford, 1997.
- Ellian, A., Kok, N., e.a., *Bezielend verband. Basisgrammatica van het Nederlands burgerschap*, P.S.4 van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2018.
- Gouldner, A.W., 'The Norm of Reciprocity. A Preliminary Statement', in: *American Sociological Review*, 1960, vol. 25, nr. 2, 1960, pp. 161-178.
- Hayek, F.A., *The Road to Serfdom*, Abingdon, 1976.
- Mill, J.S., *On Liberty*, Oxford, 1998.
- Moore, M., 'Publieke waarde creëren, de burger is je klant niet', in: *ABD Blad*, 2019, nr. 2, pp. 8-9.
- Nozick, R., *Anarchy, the State and Utopia*, New York, 1974.
- Parsons, T., *The Social System*, Londen, 1991.
- Putters, L. 'Dreeslezing', *Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2016.
- Rawls J., *A Theory of Justice*, Oxford, 1999.
- Rooijackers, T., 'Een passende tegenprestatie voor iedereen!', *VVD Utrechtse Heuvelrug*, 25 juni 2019, URL: <https://utrechtseheuvelrug.vvd.nl/nieuws/36152/een-passende-tegenprestatie-voor-iedereen>.
- Stellinga, M., 'Het kapitalisme is kapot, leve het kapitalisme', *NRC Handelsblad*, 5 juli 2019.
- Tjeenk Willink, H., *Groter denken, kleiner doen*, Amsterdam, 2019.
- De Tocqueville, A., *Democracy in America*, New York, 1969.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1980.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring*, Rotterdam, 2008.
- Woittiez, R., 'Sterk individu in een sterke staat', in: *Liberaal Reveil*, oktober 2008, pp. 22-25.
- Wouda, T., 'Amerikaanse superrijken willen meer belasting betalen', *NRC Handelsblad*, 24 juni 2019.

